ĀTREYAŚĪKṢĀ

(text prepared from two mss)

Deepro Chakraborty
2015

॥आत्रेयशीक्षाकारिका ॥

कारिकां सम्प्रवक्ष्यामि प्रथमं पारिभाषिकम् ।
संहिताविषयं वेदपारायणफलं ततः ॥१ ॥
पारायणक्रमश्चैव वाग्वृत्तिः पदलक्षणम् ।
क्रमस्याथ जटायाश्च शुद्धवर्णक्रमस्य च ॥२ ॥
लक्षणं च क्रमात् तत्र यौ च द्वित्वागमौ स्मृतौ ।
तयोरभिनिधानस्य केवलाख्यागमस्य च ॥३ ॥
यमानां तन्निषेधानां द्वित्वागमनिषेधयोः ।
लक्षणं स्वरभक्तीनां सोदाहरणसंज्ञकाः ॥४ ॥
विवृत्तेर्लक्षणं तस्यां संज्ञोदाहरणानि च ।
व्यक्तिमध्यस्थनासिक्यो रङ्गाख्यप्लुतदीर्घयोः ॥५ ॥
लक्षणं स्वरितोदात्तकम्पानां च विशेषतः ।
स्याद् वैकृतप्राकृतयोर्नासिक्यौरस्ययोरपि ॥६ ॥
विधिश्च जिह्वामूलीयोपध्मानीयाख्ययोरपि ।
स्थितिसन्धिविधिश्चैव तथा प्रणवलक्षणम् ॥७ ॥
स्वरवर्णक्रमस्तत्रोदात्तादीनां निरूपणम् ।
उदाहरणसंयुक्तसप्तस्वरितलक्षणम् ॥८ ॥
तत्प्रयत्नप्रभेदाश्च मात्रावर्णक्रमस्तथा ।
मात्रामाननिरूपं च मात्राकालोक्तिविध्यपि ॥९ ॥
अङ्गवर्णक्रमस्तत्र परपूर्वाङ्गलक्षणम् ।
अङ्गवर्णक्रमोक्तेश्च सुस्पष्टं लक्षणं ततः ॥१० ॥
निर्वचनं वर्णसारभूतवर्णक्रमस्य तु ।
सङ्ख्या च वर्णधर्माणां तदुक्तेरानुपूर्विका ॥११ ॥
भक्त्यनुस्वारकम्पानां रङ्गस्याप्युक्तिलक्षणम् ।
शब्दोत्पत्तिप्रकारश्च तत्र ध्वनिनिरूपणम् ॥१२ ॥
शरीरान्तर्गतं तत्र सर्वव्यापारलक्षणम् ।
जाठराग्निस्थितिः पञ्चवायूनां स्थानचेष्टिकाः ॥१३ ॥
ध्वनिभेदास्तत्र जातवर्णानां च विनिश्चयः ।
तेषां तु स्थानकरणविवेकस्तत्प्रकारकः ॥१४ ॥
प्रयत्नभेदा वर्णानां देवताजातिसंज्ञकाः ।
उदात्तादिस्वराणां च देवता जातयो गुणाः ॥१५ ॥
ततो हस्तस्वरन्यासलक्षणं तस्य तत् फलम् ।
अङ्गाद्यवस्था षड्जादिसप्तस्वरनिरूपणम् ॥१६ ॥
उदात्तादिस्वरोत्पत्तिर्वेदस्य महिमा ततः ।
विकृत्यष्टकसंयुक्तवेदस्याध्ययने फलम् ॥१७ ॥
इत्येवमानुपूर्व्येण शीक्षा सम्प्रोच्यतेऽधुना ॥
इत्यात्रेयशीक्षाकारिका समाप्ता ।

॥आत्रेयशीक्षामूलम् ॥

परिभाषा

आम्नाया यस्य निःश्वासाश्चन्द्रसूर्यौ च चक्षुषी ।
तत् प्रणम्य परं ज्योतिः शीक्षां वक्ष्यामि निर्मलाम् ॥१ ॥
अचः स्वरा इति प्रोक्ता व्यञ्जनानि हलः स्मृताः ।
ह्रस्वदीर्घप्लुतावर्णेवर्णोवर्णा ऋ ॠ ऌ च ॥२ ॥
एदैदोदौदिति ज्ञेयाः षोडशेहादितः स्वराः ।
कखौ गघौ ङचछजा झञौ टठडढा णतौ ॥३ ॥
थदौ धनौ पफबभा मः स्पर्शाः पञ्चविंशतिः ।
यरौ लवौ चतस्रोऽन्तस्स्थाश्च ᳵकशषसᳶपहाः ॥४ ॥
षडूष्माणो विसर्गोऽनुस्वारो ळो नास्यपञ्चकम् ।
इत्येते याजुषा वर्णा एकोनाः षष्टिरीरिताः ॥५ ॥
क्रमेण पञ्च पञ्च स्युः स्पर्शानां वर्गसंज्ञिकाः ।
वर्गेषु तेषु संज्ञाः स्युश्चतुर्णां प्रथमादयः ॥६ ॥
पञ्चमस्योत्तमः प्रोक्तो घोषाघोषौ तु तेषु वै ।
हान्योष्मा प्रथमाश्चैव विसर्गश्च द्वितीयकाः ॥७ ॥
अघोषाः स्युश्च तेभ्योऽन्ये घोषवन्तो हलः स्मृताः ।
परिविन्याभ्युपप्रावप्रत्यधीत्युपसर्गकाः ॥८ ॥
कारशब्दोत्तरो वर्णो वर्णाख्या प्रतिपाद्यते ।
व्यञ्जनानामकारः स्याच्छषसेत्यादिसङ्ग्रहात् ॥९ ॥

ह्रस्वोऽदिदुद्दकारश्च तथल्कारः स्वरेषु वै ।
वर्गोत्तरस्तु वर्गाख्या प्रथमो भवतीत्यपि ॥१० ॥

संहिताविषयम्

आरम्भे यजुषः शाखा या स्यात् सा संहिता स्मृता ।
काण्डप्रश्नानुवाकाद्यैः प्रविभक्ताऽन्तराऽन्तरा ॥११ ॥
यास्ततोऽन्या यजुश्शाखा न तासां विकृतीः पठेत् ।
संहिताग्रन्थमात्रस्य सविशेषौ पदक्रमौ ॥१२ ॥
जटा वर्णक्रमाश्चैव क्रमाद् विकृतयः स्मृताः ।
केवलः स्वरसंयुक्तो मात्रिकासहितस्तथा ॥१३ ॥
साङ्गश्च वर्णसारश्च पञ्च वर्णक्रमान् विदुः ।

वेदपारायणफलम्

सर्वथा नाधिगन्तव्यो वेदो लिखितपाठकः ॥१४ ॥
अध्येतव्यः सविकृतिर्द्विजैर्यत्नाद् गुरोर्मुखात् ।
वेदेष्वक्षरमेकैकमेकैकं हरिनामकम् ॥१५ ॥
अन्यूना स्वरतश्चैव वर्णतो या च संहिता ।
सकृत् पारायणे तस्या यावत् फलमिहोच्यते ॥१६ ॥
त्रिगुणं तत्पदे तस्मात् क्रमे त्वष्टगुणं भवेत् ।
जटाध्याये शतं प्रोक्तं शुद्धवर्णे सहस्रकम् ॥१७ ॥
स्वरवर्णेऽयुतं विद्यान्नियुतं मात्रिकायुते ।
प्रयुतं त्वङ्गवर्णे स्यादनन्तं वर्णसारके ॥१८ ॥

पारायणक्रमः

प्रायश्चित्तविधौ कृच्छ्रे ब्रह्मयज्ञे क्रियाविधौ ।
संहितापठनं कुर्यान्नियमान्न पदादिकान् ॥१९ ॥
उत्सवार्थं तु देवेशे निर्गते गर्भगेहतः ।
क्रमादिकं पठेद् यद् वा तथोपनिषदं पठेत् ॥२० ॥

अनध्ययनप्रकरणम्

यस्तु पारायणं हित्वा कालातिक्रमशङ्कया ।
कुर्यात् सन्ध्यां स निष्कर्मी विज्ञेयस्तत्र पातकी ॥२१ ॥
प्राप्ते महाप्रदोषेऽपि तदा देवेशसन्निधौ ।
अनध्ययनमानेन न च पारायणं त्यजेत् ॥२२ ॥
त्यजेद् यदि तदा मोहाद् ब्रह्महत्यां समाविशेत् ।

वाग्वृत्तिः

वाचस्तु वृत्तयस्तिस्रो द्रुतमध्यविलम्बिताः ॥२३ ॥
आवृत्यावृत्य चाभ्यासे द्रुतवृत्या पठेद् द्विजः ।
पारायणे प्रयोगार्थे मध्यमां वृत्तिमाचरेत् ॥२४ ॥
बोधनार्थं तु शिष्याणां वृत्तिं कुर्याद् विलम्बिताम् ।

पदलक्षणम्

पदाध्याये पदान्ते यदितिशब्दं प्रयुज्य च ॥२५ ॥
पुनरुच्चार्यते द्वेधा तद् वेष्टनपदं स्मृतम् ।
यत् पदं वेष्टनोपेतं तदिङ्ग्यमिति कथ्यते ॥२६ ॥
इङ्ग्यते हि पदस्यार्थ इत्यस्मादिङ्ग्यमुच्यते ।
विभागवत्पदस्यार्थो विभागेन विचाल्यते ॥२७ ॥
इत्येवमिङ्ग्यशब्दार्थस्तस्य पूर्वं त्ववग्रहः ।
पर्यादीनि दशात्रोक्तान्युपसर्गपदानि च ॥२८ ॥
अन्वपात्यपिसूत्सन्निःपरा नव पदानि च ।
इत्यन्तानि स्युरेतानि पदान्येकोनविंशतिः ॥२९ ॥
वाक्यान्तगं द्वयोरादि निहतं त्रिषु मध्यमम् ।
अवग्रहेऽत्र नेत्यन्तं यत् तत् स्यादध्वराव च ॥३० ॥
लक्षणैः प्रग्रहा ये स्युरित्यन्तास्ते पदे सति ।

क्रमलक्षणम्

संहितावत् पठेत् पूर्वमनुक्रम्य पदद्वयम् ॥३१ ॥
द्वितीयं तत्र पदवदवसाने समापयेत् ।
ततस्त्वादिपदं हित्वा द्वितीयं च तृतीयकम् ॥३२ ॥
पठेत् ततस्तद् द्वितीयं पदं हित्वा तृतीयकम् ।
चतुर्थं च पठेत् पश्चात् क्रमादेवं पठेत् पुनः ॥३३ ॥
पूर्वं पूर्वं पदं मुक्त्वा संयुज्योत्तरमुत्तरम् ।
एवमुच्चार्यते यस्तु क्रमाध्यायः स उच्यते ॥३४ ॥
क्रमे तावत् तथोच्चार्ये यदीङ्ग्यं पूर्विकं पदम् ।
पठित्वा वेष्टनं तस्य पठेत् पश्चाद् यथाक्रमम् ॥३५ ॥
पूर्ववाक्यान्तगं यच्च परवाक्यादिकं तथा ।
तयोर्नानुक्रमेत् तद्वदन्तमाद्यनुवाकयोः ॥३६ ॥
प्रग्रहानिङ्ग्ययुक्तं च यदि स्यादादिमं पदम् ।
अखण्डवेष्टनं तस्य वाक्यान्ते यदनिङ्ग्यकम् ॥३७ ॥
पदे तु यद् यदित्यन्तं तन्नेत्यन्तं पठेत् क्रमे ।
षणत्वटत्वविधिना सह नित्यमनुक्रमेत् ॥३८ ॥

आदन्तं यदुदात्तान्तं पूर्वं यद्योपसर्गतः ।
तस्योर्ध्वेन त्रिक्रमः स्यान्नःपरं षुपदं त्वधः ॥३९ ॥
पदत्रयमनुक्रम्य हित्वा चादिपदं पुनः ।
मध्यमान्तिममुच्चार्य त्रिक्रमे क्रमशो वदेत् ॥४० ॥

जटालक्षणम्

क्रमवत् पूर्वमुच्चार्य प्रतिलोमं पठेच्च तत् ।
सन्धितश्च पुनः कुर्यात् क्रमपाठं पदद्वयम् ॥४१ ॥
एवं पाठक्रमो यस्तु सा जटेति प्रकीर्तिता ।
अखण्डवेष्टनेङ्ग्यादि यद् यदुक्तं क्रमे यथा ॥४२ ॥
तत्र तत्र तथा सर्वं जटायां च पठेद् बुधः ।
त्रिक्रमे त्रिपदस्यापि जटामुक्त्वा यथाविधि ॥४३ ॥
ततस्तत्र द्वितीयादिपदानां पूर्ववत् पठेत् ।
तुल्यं पदद्वयं यत्र स्वरतो वर्णतोऽपि वा ॥४४ ॥
न पठेत् तु जटां तत्र क्रममात्रं पठेत् सदा ।
लोपालोपादयो ये च षत्वणत्वादयश्च ये ॥४५ ॥
जटायां लक्षणैरुक्तास्तान् पठेत् तु यथाविधि ।

केवलवर्णक्रमलक्षणम्

ये अत्र सांहिता वर्णाः समाम्नाताश्च शास्त्रतः ॥४६ ॥
तान् सर्वान् कारशब्दान्तान् वदेद् वर्णक्रमोक्तिषु ।
अकारेण व्यवेतः स्यात् कारशब्दो हलामिह ॥४७ ॥
अनुस्वारे च नासिक्ये जिह्वामूल्यविसर्गयोः ।
उपध्मानीयवर्णे च कारशब्दस्तु नेष्यते ॥४८ ॥
रस्य त्वेफस्त्रयाणां च ह्रस्वो वर्णोत्तरो भवेत् ।
स्वरात् कारपरादर्वाङ् न सन्धिर्वर्णपाठके ॥४९ ॥
तान् सदीर्घविसर्गांश्च वदेदुक्तिसमापने ।
पूर्वं वर्णक्रमोक्तेस्तु तत् तावत् संहितां पठेत् ॥५० ॥
यस्तु संहितया हीनाञ्छुष्कान् वर्णक्रमान् वदेत् ।
निष्फलं स्याद् यथा भित्तिहीनं चित्रविलेखनम् ॥५१ ॥
येनावसीयते वाक्यं वर्णेनापि स्वरेण च ।
तमेव वर्णपाठेषु प्रवदेन्न च सांहितम् ॥५२ ॥
एतेन विधिना विद्वान् क्रमाद् वर्णक्रमान् वदेत् ।

द्वित्वप्रकरणम्

अच्पूर्वं व्यञ्जनोर्ध्वं यद् व्यञ्जनं द्वित्वमाप्नुयात् ॥५३ ॥
स्पर्शश्च लवपूर्वो यो यत् तु रेफात् परं च तत् ।
ह्रस्वपूर्वौ पदान्तस्थौ ङनौ द्वित्वं परेऽप्यचि ॥५४ ॥
योऽनुस्वारो यजुष्यत्र स स्यादर्धगकारयुक् ।
यद्यात्माधः सरूर्ध्वे च शान्तिः शोर्ध्वे न गो भवेत् ॥५५ ॥
योगात् पूर्वमनुस्वारो ह्रस्वाद् यश्च परस्थितः ।
स एव द्वित्वमाप्नोति तस्य स्यादेकमात्रता ॥५६ ॥

आगमः

व्यञ्जनं यन्निमित्तेन द्वित्वमाप्नोति तेन वै ।
पूर्वागमः क्रमात् तत्र स्याद् द्वितीयचतुर्थयोः ॥५७ ॥
अखण्डे स्वरयोर्मध्ये यदि द्वित्वागमौ पदे ।
लक्ष्यानुसारसंज्ञौ तौ भवेतां लक्षणैः पृथक् ॥५८ ॥
पाथएषोऽतिधामातिभूतेपरमपूर्विकाः ।
तथोपसर्गपूर्वाश्चागमं छखिभुजा इयुः ॥५९ ॥
प्रथमस्योष्मणि परे द्वितीयादेशकः पदे ।
समे वर्णद्वयं भिन्ने........................... ॥६० ॥
तैत्तिरीये शपूर्वस्य नस्य ञः स्यान्न काठके ।

अभिनिधानम्

अघोषादूष्मणः स्पर्शपराद् यत्र परस्थितः ॥६१ ॥
प्रथमोऽभिनिधानः स्यात् तस्य सस्थान एव च ।
शसौ यत्रागमौ स्यातां प्रथमः परतो यदि ॥६२ ॥
न तत्राभिनिधानोक्तिः प्रथमं द्विर्वदेद् बुधः ।

केवलागमः

नीचापूर्वस्तथोच्चोर्ध्वो दकारः केवलागमः ॥६३ ॥
तथोत्तरे ङतोऽनन्त्यादागमौ स्तः कगौ क्रमात् ।

यमाः

स्याद् यत्रानुत्तमात् स्पर्शादुत्तमः परतो यदि ॥६४ ॥
क्रमेण स्युर्यमास्तत्र नान्तस्स्था परतो यदि ।

यमनिषेधः

स्पर्शो यद्यूष्मविकृतिर्न तत्र स्याद् यमागमः ॥६५ ॥
यत्र यस्माद् यमप्राप्तिस्तत्रोष्मा वर्तते यदि ।
नैव तत्र यमावाप्तिरप्यूष्मा द्वित्वमाप्नुयात् ॥६६ ॥

योऽपदान्ते पदान्ते वा प्रथमः स्यात् सषोत्तरे ।
स द्वितीयमवाप्नोति शोर्ध्वेऽनन्त्यः स चेत्तथा ॥६७ ॥

नादः

ह्रस्वात् परस्तु यो नादो भवत्यत्र द्विरूपवत् ।
तं च वर्णक्रमाध्याये सकृदेव वदेद् बुधः ॥६८ ॥

द्वित्वागमनिषेधः

प्राप्ते पूर्वागमद्वित्वलक्षणे यस्य वै हलः ।
द्वित्वं पूर्वागमश्चैव निवर्तेत तदुच्यते ॥६९ ॥
द्विरूपं नाप्नुयादूष्मा प्रथमोर्ध्वेऽच्परेऽपि वा ।
वकारश्च परे स्पर्शे विसर्गो रेफ एव च ॥७० ॥
लकार ऊष्मणि स्पर्शे पर ईदैदधश्च यः ।
सवर्गीयानुत्तमोर्ध्वे सवर्णोर्ध्वे च हल् तथा ॥७१ ॥
मः स्पर्शयवलोर्ध्वश्चेत् तेषामेत्यनुनासिकम् ।
दीर्घात् परोऽन्तगो वोर्ध्वे न द्विर्नो न व्य वृण् त्र च ॥७२ ॥
परोऽपि ह्रस्वदीर्घाभ्यां न च द्वित्वं यहोत्तरे ।

स्वरभक्तिविषयम्

आप्लुतो रलयोर्यस्मादूर्ध्वे सत्यच्परोष्मणि ॥७३ ॥
ऋऌस्वरार्धावादेशौ तस्मात् स्यात् स्वरभक्तिता ।
चतुर्भिरेव सा श्लिष्टा पादैरज्व्यञ्जनात्मका ॥७४ ॥
आद्यन्तौ तेषु पादेषु पादौ स्यातां स्वरात्मकौ ।
स्थितौ मध्ये तु यौ पादौ तौ ज्ञेयौ व्यञ्जनात्मकौ ॥७५ ॥
पादं द्वितीयं पादेन प्रथमेनैव योजयेत् ।
तृतीयं च चतुर्थेन पादं पादेन योजयेत् ॥७६ ॥
एवं तत्र क्रमात् पादौ द्वौ द्वौ तु विभजेत् पृथक् ।
हलन्ता स्यात् पूर्वभागस्वरभक्तिस्तु संवृता ॥७७ ॥
भक्तिरुत्तरभागा स्याद् विवृता च स्वरोदया ।
पूर्वभागो हकारे स्याच्छषसेषूत्तरस्तथा ॥७८ ॥
अत्वमित्वं तथोत्वं च भक्तेरूर्ध्वस्वरस्य च ।
त्रयमेतदनुच्चार्य स्वरभक्तिं समुच्चरेत् ॥७९ ॥

स्वरभक्तीनां सोदाहरणसंज्ञाः

बर्हिः करेणुसंज्ञा स्याद् योगे तु रहयोर्यदि ।
सा मल्हा कर्विणी ज्ञेया संयोगे लहकारयोः ॥८० ॥
वर्षं हंसपदा ज्ञेया योगे तु रषयोरपि ।
शोत्तरे हरिणी रेफो दर्शः पर्शुरुदाहृतः ॥८१ ॥
सपरे यत्र रेफः स्याद्धस्तिनी बर्समित्यपि ।
तस्य धूर्षदमित्यादौ सा स्वतन्त्रा प्रचक्षते ॥८२ ॥
हारिता लशयोर्योगे शतवल्शमुदाहृतम् ।
क्रमेणैवं सुविज्ञेयाः सप्तैताः स्वरभक्तयः ॥८३ ॥

विवृत्तिलक्षणं तस्याः संज्ञाश्च

स्वरयोरुभयोः सन्धिर्विवृत्तिरिति कथ्यते ।
अत्र सैव विवृत्तिस्तु व्यक्तिरित्यपि चोच्यते ॥८४ ॥
वत्सानुसृतिराख्याता तथा वत्सानुसारिणी ।
वैशेषिका पाकवती मध्यमा च पिपीलिका ॥८५ ॥
तथा सवर्णदीर्घी चोभयदीर्घी तथा स्मृता ।
इत्येवमष्ट संज्ञाः स्युर्विवृत्तीनां तु भेदतः ॥८६ ॥
ह्रस्वपूर्वा च या व्यक्तिस्तथैवोत्तरदीर्घिका ।
सा वत्सानुसृतिः प्रोक्ता समात्राकालतस्तथा ॥८७ ॥
ह्रस्वात् पूर्वे विवृत्तिः स्यात् प्लुताद् दीर्घात् परा च या ।
वत्सानुसारिणी सेयमेकमात्रेण संयुता ॥८८ ॥
व्यक्तेराद्यन्तयोर्यस्या दीर्घौ यद्यसवर्णकौ ।
यदि मध्ये विसर्गः स्यात् तदभावोऽथवा यदि ॥८९ ॥
सा तु वैशेषिकाख्या स्यादेकमात्रा च तत्र वै ।
पूर्वे यत्रोत्तरे चैव ह्रस्वो यदि भवेत् तदा ॥९० ॥
पादोनमात्रिका तत्र सा च पाकवती स्मृता ।
यस्याः सवर्णदीर्घौ स्त उभयत्रोच्चनीचकौ ॥९१ ॥
विसर्गस्तत्र च स्वारः सन्धौ मात्रा च मध्यमा ।
मध्यमालक्षणे तत्र विसर्गो न भवेद्यदि ॥९२ ॥
पिपीलिकेति विज्ञेया सा व्यक्तिः पादमात्रिका ।
सवर्णदीर्घौ यद्यादावन्ते भिन्ने विसर्गकः ॥९३ ॥
सवर्णदीर्घ्येकमात्रा न सन्धौ स्वरितो यदि ।
तस्याः सवर्णदीर्घ्यास्तु सम्पूर्णे लक्षणे सति ॥९४ ॥
विसर्गस्तत्र नो चेत् सा समात्रोभयदीर्घ्यथ ।

विवृत्त्युदाहरणम्

उदाह्रियन्ते वत्सानुसृत्यादिव्यक्तयः क्रमात् ॥९५ ॥
वत्सानुसृतिसंज्ञा स्यात् त एनं भि स आयुरा ।
वत्सानुसारिणी प्रोक्ता सेदग्ने अस्तु वा इयम् ॥९६ ॥

वैशेषिका स्यात् ता एव कक्षीवां औशिजस्तथा ।
सा तु पाकवती ज्ञेया प्रउगं च स इज्जने ॥९७ ॥
मध्यमा या आविविशुर्वेद्या आदन् यदित्यपि ।
पिपीलिका तु ते एनं वा आरण्यमुदाहृतम् ॥९८ ॥
सवर्णदीर्घी संयत्ता आसन्नित्यादिदर्शनात् ।
इयं तूभयदीर्घी साद् वा आपस्त तथेत्यपि ॥९९ ॥

व्यक्तिमध्यस्थनासिक्यः

नासिक्यो व्यक्तिमध्ये यः स भवेत् साणुमात्रिकः ।
व्यक्तेश्च साणुमात्रत्वं नाम पूर्वोक्तमेव हि ॥१०० ॥

रङ्गप्लुताः

यशो ममोपहूताँ च सुश्लोकाँ च सुमङ्गलाँ ।
एते रङ्गप्लुता ज्ञेयास्तथा यद् ग्राँ इतीत्यपि ॥१०१ ॥
रङ्गप्लुते द्विमात्रं स्यादादौ व्याघ्ररुतोपमम् ।
अनास्यं हृदयोत्पन्नं मन्द्रध्वनियुतं भवेत् ॥१०२ ॥
अथ मध्यमभागे स्यात् तृतीयो मूर्धसम्भवः ।
कांस्यघण्टानादसमः स कम्पस्त्वेकमात्रिकः ॥१०३ ॥
अथान्त्यभागे नासिक्यरन्ध्रद्वयविनिस्सृतः ।
एकमात्रस्तुरीयांशः स तु काकलिको भवेत् ॥१०४ ॥
यथा सौराष्ट्रिका गोपी मधुरेण स्वरेण वै ।
तक्राँ इत्युच्चरेदुच्चैस्तथा रङ्गं समुच्चरेत् ॥१०५ ॥

रङ्गदीर्घाः

देवाँ उ ताँ इम्यमृवाँ अव स्वाँ अह काठके ।
रङ्गदीर्घा इति प्रोक्तास्ते सपादत्रिमात्रिकाः ॥१०६ ॥
हृज्जातो मात्रिकस्तस्मिन् स्यात् सपादत्रिमात्रिके ।
मूर्धजस्त्वर्धमात्रः स्यात् तच्छेषो मुखनासिकात् ॥१०७ ॥

स्वरितोदात्तकम्पविषयम्

नित्याभिनिहतक्षैप्रप्रश्लिष्टाः स्वरिता इमे ।
सन्धौ तत्र प्रकम्पन्ते यत्रोच्चस्वरितोदयाः ॥१०८ ॥
नीचं पूर्वस्वरस्यान्ते कुर्यात् स्यात् कम्प एव सः ।
ह्रस्वमप्यत्र कम्पेऽस्मिन् यथा दीर्घं तमुच्चरेत् ॥१०९ ॥
स च कम्पोऽत्र विज्ञेयः स्वार उच्च इति द्विधा ।
स्वारकम्पः संहितायामुच्चस्त्वारण्यके भवेत् ॥११० ॥
पुनश्च तत्र तौ कम्पौ ह्रस्वदीर्घाविति स्मृतौ ।
आदौ तु तस्य कम्पस्य स्वारः स त्र्यणुमात्रिकः ॥१११ ॥
अन्त्यभागे तु निहतः पादमात्रः प्रकीर्तितः ।
उदात्तश्च तथैवादौ त्रिपादाधिकमात्रिकः ॥११२ ॥
तस्यान्ते चानुदात्तः स्यादणुमात्रो भवेत् तथा ।
सम्मेलने द्विमात्रः स्यात् तयोरेवं सुनिश्चितः ॥११३ ॥

वैकृतत्वप्राकृतत्वे

शषसेष्वच्परेष्वत्र विसर्गो यत्र दृश्यते ।
वैकृतत्वं प्राकृतत्वं क्रमात् स्याच्छ्लिष्ट एव हि ॥११४ ॥

नासिक्यत्वोरस्यत्वे

हकारान्नणमा यत्र दृश्यन्ते परतस्तदा ।
नासिक्यत्वमुरस्यत्वं हस्तु तत्र द्विरुच्यते ॥११५ ॥

व्यक्तिमध्यस्थविसर्गः

विवृत्तिमध्ये यत्र स्याद् विसर्गः सोऽर्धमात्रिकः ।
विरामश्चैकमात्रः स्यात् तस्याः संज्ञा यथाविधि ॥११६ ॥

जिह्वामूलीयोपध्मानीयविधिः

प्राग् यद्यघोषवर्णाभ्यां विसर्गः कपवर्गयोः ।
क्रमात् स जिह्वामूलीय उपध्मानीय उच्यते ॥११७ ॥

स्थितिसन्धिः

ककारः षपरो यत्र भवेत् तस्मिन् परे सति ।
पूर्वस्थितो विसर्गः स्यात् स्थितिसन्धिरिति स्मृतः ॥११८ ॥

स्वरहीनस्य वर्णस्य वाचकं नाम

वर्णस्य स्वरहीनस्य नाम वाचकमुच्यते ।
वर्णक्रमस्याध्ययने न वदेदन्यसंज्ञिकाम् ॥११९ ॥

केवलानुस्वारः

योऽनुस्वारः केवलाख्यः स मध्यस्थो विधेरपि ।
तत्परस्य तु योगादेर्न जातु द्वित्वमिष्यते ॥१२० ॥

प्रणवलक्षणम्

आदौ प्रारम्भकोङ्कारे त्वकारः पादमात्रिकः।
स त्रिपादद्विमात्रः स्यादुकारो मस्तुमात्रिकः ॥१२१ ॥
अध्यायान्तेऽनुवाकान्ते मकारस्त्वर्धमात्रिकः।

सन्धिनिषेधः

वर्णक्रमप्रपाठेषु स्वरात् कारपरादधः ॥१२२ ॥
हरिप्रणवमध्येऽपि सन्धिर्न स्यात् प्लुतेषु च।

स्वरवर्णक्रमलक्षणम्

शुद्धवर्णक्रमे तस्मिन्नुच्यमाने यथाक्रमम् ॥१२३ ॥
तत्रोदात्तानुदात्तौ च प्रचयश्च त्रयः स्वराः।
तथैव सप्त स्वरिताः सप्रयत्नाः सनामकाः ॥१२४ ॥
दर्शैतांस्तत्र तत्रैव स्वरेभ्योऽर्वाक् प्रयोज्य च।
प्रवदेद्यदि नाम्नाऽसौ स्वरवर्णक्रमो भवेत् ॥१२५ ॥
व्यञ्जनानामुदात्तादीन् वर्णोक्तौ न वदेत् स्वरान्।

उदात्तादीनां संज्ञा

तत्र तावदुदात्ताद्याः स्वरास्तन्नामवाचकः ॥१२६ ॥
प्रयत्नाश्च क्रमेणैव निरूप्यन्ते यथाविधि।
उच्चैरुदात्तो नीचैस्तु निहतश्चानुदात्तकः ॥१२७ ॥
स्वरितः स्यात् समाहारः स्वार इत्यपि चोच्यते।
परेषामनुदात्तानां स्वरितात् पदवर्तिनाम् ॥१२८ ॥
संहितायां तु प्रचय उदात्तश्रुतिरिष्यते।
धृतप्रचयशब्दौ च पर्यायौ स्तः परस्परम् ॥१२९ ॥

सप्तस्वरितलक्षणानि सोदाहरणानि

स्वाराः सप्तविधा ज्ञेयास्तत्प्रयत्नाश्चतुर्विधाः।
क्षैप्रः प्राथमिकः स्वारो द्वितीयो नित्यसंज्ञकः ॥१३० ॥
तृतीयः स्यात् प्रातिहतश्चतुर्थो नामतो द्विधा।
तत्राभिनिहतश्चैक इतरोऽभिहतः स्मृतः ॥१३१ ॥
प्रश्लिष्टः पञ्चमः षष्ठो वृत्तः स्यात् पादवृत्तकः।
तैरोव्यञ्जनसंज्ञो यः स्वरितः सप्तमो भवेत् ॥१३२ ॥
इवर्णोतोर्यवत्वे सत्युच्चयोः स्वर्यते च यः।
स च क्षैप्राभिधः स्वारस्त्र्यम्बकं द्रवन्न इत्यपि ॥१३३ ॥
पदे स्थितेऽप्यपूर्वे वा नीचपूर्वे यवाक्षरम् ॥
स्वर्यते यत्र नित्यः स्यान्न्यञ्चं कुह्वा उदाहृतम् ॥१३४ ॥
उच्चे नानापदस्थेऽपि श्लिष्टेन स्वर्यते च यः।
स प्रातिहत एव स्यात् स इधानः सतेजसम् ॥१३५ ॥
नानापदे ह्युच्चपूर्वं नीचं यत् स्वर्यते यदि।
व्यक्तेरभावे भावेऽपि स प्रातिहत इष्यते ॥१३६ ॥
तस्मिन्नकारलोपश्चेत् पृथग्भूतपदे तदा।
स्वारोऽभिनिहतो ज्ञेयः सोऽब्रवीत् तेऽब्रुवन्नपि ॥१३७ ॥
उदात्तपूर्वे तस्मिन् स्यादूभावः स्वर्यते यदि।
प्रश्लिष्टाख्यः स सूद्गाता सून्नीयमिव यस्तथा ॥१३८ ॥
या त्वखण्डपदे व्यक्तिः सा भवेदर्धमात्रिका।
यस्तस्याः परतः स्वारः पादवृत्तः स कथ्यते ॥१३९ ॥
मध्ये पदस्य या व्यक्तिस्तस्यां च स्वरितश्च यः।
स एव पादवृत्तः स्यात् प्रउगं नान्यदिष्यते ॥१४० ॥
तिरस्तिर्यगिति प्रोक्तं हल् व्यञ्जनमिति स्मृतम्।
तेन व्यवेतो यः स्वारस्तैरोव्यञ्जनसंज्ञकः ॥१४१ ॥
व्यञ्जनेन व्यवहितः पदे तूदात्तपूर्वकः।
स्वरितो यः स एव स्यात् तैरोव्यञ्जन उच्यते ॥१४२ ॥
यः समानपदे स्वारः स्वर्यते ह्युच्चपूर्वकः।
स तैरोव्यञ्जनो ज्ञेय आपो वाचमुपायवः ॥१४३ ॥

स्वरितानां प्रयत्नभेदाः

क्षैप्रे नित्ये प्रयत्नः स्यात् स्वारे दृढतरो भवेत्।
नीचपूर्वेऽभिनिहते प्रयत्नोऽतिदृढः स्मृतः ॥१४४ ॥
उच्चपूर्वेऽप्यपूर्वे च प्रयत्नो दृढ इष्यते।
प्रश्लिष्टप्रातिहतयोः स वै मृदुतरः स्मृतः ॥१४५ ॥
स तैरोव्यञ्जने पादवृत्ते चाल्पतरः स्मृतः।
एवं स्वरितभेदानां प्रयत्नानां च भेदतः ॥१४६ ॥
विवक्षया लक्षणानि तेषामुक्तानि शास्त्रतः।
एतत् सर्वं विदित्वैव स्वरवर्णक्रमं वदेत् ॥१४७ ॥

मात्रावर्णक्रमलक्षणम्

अथातः संहिताध्याये लक्षणैरानुपूर्व्यशः।
भवन्ति यद्यद्वर्णानां यद्यत्कालाः सुनिश्चिताः ॥१४८ ॥
तत्र तत्र च ते सर्वे स्वरवर्णे यथाविधि।
उदात्तादिस्वरेभ्योऽर्वाक् प्रयुज्यन्ते तथा यदि ॥१४९ ॥

एवं पाठक्रमो यः स्यान्मात्रिकावर्ण उच्यते ।

मात्राकाललक्षणम्

मात्राणां कालनियमा उच्यन्ते हेतुभिः पृथक् ॥१५० ॥
ब्राह्मणी नकुलश्चाषो वायसश्च शिखी क्रमात् ।
अण्वर्धैकद्वित्रिमात्रान् ब्रुवते कालतः सुखम् ॥१५१ ॥
इन्द्रियाविषयो योऽसावणुरित्युच्यते बुधैः ।
चतुर्भिरणुभिर्मात्रापरिमाणमिति स्मृतम् ॥१५२ ॥
एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो दीर्घः स्यात् तु द्विमात्रिकः ।
त्रिमात्रिकः प्लुतो ज्ञेयो ह्रस्वार्धं त्वर्धमात्रिकम् ॥१५३ ॥
तत्र रङ्गप्लुतो यः स्याच्चातुर्मात्रः स कथ्यते ।
तं तु व्याघ्ररुतान्ते यो घण्टानादोऽनुवर्तते ॥१५४ ॥

मात्राकालोक्तिविवेकः

संयुक्तं वाऽप्यसंयुक्तं व्यञ्जनं सस्वरं यदि ।
स्वरकालं वदेत् तत्र न पृथग् व्यञ्जनस्य तु ॥१५५ ॥
सिद्धेऽप्यर्धाणुमात्रत्वे सस्वरे वा पृथग्घलि ।
तथाऽपि न वदेत् तस्य कालं वर्णक्रमेषु वै ॥१५६ ॥
हलस्त्ववसिता यत्र तत्रैषां काल इष्यते ।
अनुत्तमे त्वर्धमात्रो विरामस्थे विधीयते ॥१५७ ॥
विरामस्थेषूत्तमेषु कालाधिक्यं प्रदृश्यते ।
पूर्वेऽनुनासिकं ह्रस्वाद् द्विमात्रं यत् तदुच्यते ॥१५८ ॥
दीर्घात् प्लुताच्च तन्मात्रमेकमात्रमिति श्रुतिः ।
अवसाने विशेषोऽयमन्येषां च न विद्यते ॥१५९ ॥
संहितायां तु तन्मात्रः पदकालेऽधिको भवेत् ।
ह्रस्वात् परोऽवसानस्थः पदाध्यायेऽनुनासिकः ॥१६० ॥
द्विमात्रो मात्रिकस्त्वन्यः संहितायां तथाखिलः ।
तत्तत्कालान् विदित्वैवं मात्रिकावर्णमुच्चरेत् ॥१६१ ॥

अङ्गवर्णक्रमलक्षणम्

अङ्गवर्णे हलामादावङ्गं संज्ञां च नाम च ।
अचां संज्ञां च मात्रां च स्वरं नाम वदेत् क्रमात् ॥१६२ ॥

अङ्गलक्षणम्

वर्णानामङ्गवर्णेऽस्मिन् सुव्यक्तं चाङ्गलक्षणम् ।
पूर्वत्वेन परत्वेन विधिना वा सहोच्यते ॥१६३ ॥
राजतेऽसौ स्वयं यस्मात् तस्मात् तु स्वर उच्यते ।
उपरिस्थायिना तेन व्यङ्ग्यं व्यञ्जनमुच्यते ॥१६४ ॥
न शक्यं केवलं स्थातुं व्यञ्जनं तु स्वरं विना ।
सापेक्षं व्यञ्जनं नित्यं स्वरस्तु निरपेक्षकः ॥१६५ ॥
व्यञ्जनानि च सर्वाणि स्वराङ्गानि भवन्ति हि ।

पराङ्गपूर्वाङ्गलक्षणम्

भवेत् परस्वरस्याङ्गं व्यञ्जनं प्रायशोऽपि हि ॥१६६ ॥
तत्र पूर्वस्वराङ्गं स्यादवसाने स्थितं च यत् ।
परायुक्तमनुस्वारो विसर्गो भक्तिरेव च ॥१६७ ॥
योगाद्यसंयुतो ङो नो रेफः स्याद्दपरे सति ।
पूर्वाङ्गं न भवेत् स्पर्श ऊष्मणो विकृतिर्यदि ॥१६८ ॥
सा पराङ्गं भवत्येव या भक्तिः प्रचयात् परा ।
धृते ह्यकारे परतो रेफश्च स्यात् पराङ्गभाक् ॥१६९ ॥
पराङ्गमसवर्णं स्यादन्तस्स्थापरमेव यत् ।
पराङ्गे चोष्मणि परे पराङ्गं स्पर्शको यमाः ॥१७० ॥

अङ्गवर्णक्रमोक्तिलक्षणम्

पौर्वापर्यक्रमेणैव विदित्वाङ्गं प्रयोजयेत् ।
हलां तु पूर्वशब्दं वा परशब्दमथापि वा ॥१७१ ॥
उक्त्वा ततोऽङ्गशब्दं तु भूतशब्दोत्तरं क्रमात् ।
हल्संज्ञकेति संज्ञां च नाम कारोत्तरं वदेत् ॥१७२ ॥
अचामच्संज्ञकेत्युक्त्वा तन्मात्रांश्च ततः स्वरान् ।
उदात्तादींस्ततो नामान्यानुपूर्व्येण संवदेत् ॥१७३ ॥
संयोगो यत्र पूर्वाङ्गं स्यात् सवर्णात्मको यदि ।
सकृदेव वदेत् तत्र पूर्वाङ्गादि पठेत् ततः ॥१७४ ॥
योगो यत्रोभयाङ्गं स्याद् यद्येकव्यञ्जनात्मकः ।
पौर्वापर्यक्रमात् तत्र पृथगङ्गं प्रयोजयेत् ॥१७५ ॥
यद् यदुक्तं शुद्धवर्णे द्वित्वागमयमादिकम् ।
अङ्गवर्णे तु तत् सर्वं तत्र तत्र वदेत् क्रमात् ॥१७६ ॥
स्वरवर्णे स्वरा यद्वल्लक्षणैः प्रतिपादिताः ।
मात्राश्च मात्रिकावर्णे यथा यत्र विनिश्चिताः ॥१७७ ॥
तान् सर्वानङ्गवर्णोक्तौ तथा तत्र वदेत् सुधीः ।

वर्णसारभूतवर्णक्रम इत्यस्य नाम्नो निर्वचनम्

सर्वेषामेव वर्णानां सारा ध्वन्यादयः स्मृताः ॥१७८ ॥
ध्वनिस्थानादयो ये स्युस्ते धर्मा इति कीर्तिताः ।

तैर्भूतो भूतशब्देन प्रापितार्थ इहोच्यते ॥१७९ ॥
स तथोक्तश्च वर्णानां क्रमो वर्णक्रमः स च ।
असौ वर्णक्रमश्चेति विग्रहो विशदीकृतः ॥१८० ॥
तस्मादयं वर्णसारभूतवर्णक्रमः स्मृतः ।

वर्णधर्मक्रमः

एकस्योच्चादियुक्तस्याप्यचः सव्यञ्जनस्य च ॥१८१ ॥
धर्माः षड्विंशतिः प्रोक्ताः क इतीत्थमुदाहृतः ।
लक्षणैः शब्द एवात्र ध्वनिरित्युच्यते तथा ॥१८२ ॥
ध्वनिः प्राथमिको धर्मो द्वितीयः स्थानमुच्यते ।
तृतीयः करणं विद्यात् प्रयत्नः स्यात् तुरीयकः ॥१८३ ॥
देवता पञ्चमो ज्ञेयः षष्ठो जातिरिहोच्यते ।
अङ्गं तु सप्तमः प्रोक्तो वर्णसंज्ञाऽष्टमो भवेत् ॥१८४ ॥
एते धर्माः क्रमेणैव विधीयन्ते हलामिह ।
अचां धर्माष्टकेऽप्यस्मिन्नुच्यमाने सति क्रमात् ॥१८५ ॥
मात्राकालश्च वक्तव्यो मध्ये देवप्रयत्नयोः ।
स्वराणां निहतादीनां दश धर्माः समीरिताः ॥१८६ ॥
तत्रादौ देवता ज्ञेया ततो जातिस्ततो गुणः ।
ततो रेखादर्शनं स्यादङ्गावस्थात्रयं पुनः ॥१८७ ॥
ततः षड्गादिहेतुः स्यादुत्पत्तिस्थानकं ततः ।
तत्संज्ञा च ततश्चैतान् दश धर्मान् वदेत् क्रमात् ॥१८८ ॥
केवलस्वरमात्राङ्गवर्णेषु चतुषूदिताः ।
ये ये धर्माश्च तान् सर्वान् प्रयुज्यास्मिन् क्रमात् पठेत् ॥१८९ ॥

अनुस्वारभक्तिकम्पविषये रङ्गप्लुतविषये च

यो धर्मः पञ्चमत्वेन स्यादचां वर्णसारके ।
स्वरभक्त्यंशभूतानामचां स्यात् सप्तमो हि सः ॥१९० ॥
अनुस्वारस्य भक्तीनामंशभूताज्झलामपि ।
धर्मान् यथावद् ध्वन्यादीन् वर्णसारे वदेत् सदा ॥१९१ ॥
अनुस्वारस्य वर्णेऽस्मिन्नङ्गात् पूर्वं तु मात्रिकाम् ।
अप्यनुस्वारभक्त्यंशे व्यङ्ग्यान् धर्मान् क्रमाद् वदेत् ॥१९२ ॥
कम्पे तद्धेतुकस्वारधर्मानादौ पठेत् तथा ।
तस्मादुत्पन्नकम्पस्य य आद्यंशश्च तस्य तु ॥१९३ ॥
त्रिपादाधिकमात्रस्य धर्मान् स्वारस्य नोच्चरेत् ।
तदन्त्यांशस्य नीचस्य ब्रूयाद् धर्मान् यथाविधि ॥१९४ ॥
शुद्धवर्णो यथा तत्र तथैवात्रापि योजयेत् ।
रङ्गप्लुते त्ववर्णोच्चप्लुतानामानुपूर्व्यशः ॥१९५ ॥
वदेद् धर्मान् वर्णसारे तदन्ते वर्णसंज्ञकाम् ।
सर्वत्राभिनिधानाख्यो यस्तस्याङ्गं तथैव च ॥१९६ ॥
वर्णसंज्ञामपि ब्रूयान्नान्यधर्मान् पठेत् सदा ।
न ध्वन्यादीन् यमे ब्रूयात् स्थानाङ्गं न निषिध्यते ॥१९७ ॥

शब्दोत्पत्तिप्रकरणम्

अथात्र सर्ववर्णानां याजुषाणां विशेषतः ।
उच्चारणप्रसिद्ध्यर्थं शब्दस्योत्पत्तिरुच्यते ॥१९८ ॥

तत्प्रकारः

नित्यः कार्य इति द्वेधा शब्दः सामान्यतो भवेत् ।
नित्योऽव्यक्तो विभुः शब्दो यो ब्रह्मव्यपदेशभाक् ॥१९९ ॥
तस्माद् व्यक्तः कार्यशब्दः कार्यादुत्पद्यते श्रुतिः ।
श्रुतेर्नादस्ततो नाली नाल्या उच्चावचस्वराः ॥२०० ॥
एते क्रमात् प्रजायन्ते शब्दोच्चारणमात्रतः ।
मिथोऽपृथक्त्वमेतेषां दीपतत्प्रभयोरिव ॥२०१ ॥
भवन्ति नादप्रमुखा वर्णोच्चारणहेतवः ।

ध्वनिनिरूपणप्रकरणे

शरीरान्तर्गतजाठराग्निस्थितिः

उपनाभ्युदये सूक्ष्मधमनीघुटिबन्धनम् ॥२०२ ॥
आधारं सर्वधातूनामिन्द्रियाणां भवत्यपि ।
तत्प्रत्यगाढकस्थूलाप्यर्धाङ्गुलिसमुच्छ्रिता ॥२०३ ॥
निश्चला सततं दीप्ता ज्वाला वह्नेस्तु जाठरी ।
पराणुसूक्ष्मावरणा धमनी तत्परिस्थिता ॥२०४ ॥
वायुना पूरिता वृत्ता द्रुतं सञ्चरताऽनिशम् ।

प्राणादीनां पञ्चानां वायूनां स्थानस्थित्यादिकम्

प्राणोदानापानसमा हृत्कण्ठगुदनाभिषु ॥२०५ ॥
चत्वारः संस्थिता देहे व्यानः सर्वाङ्गसंश्रितः ।

तेषां स्थूलसूक्ष्मरूपचेष्टाविशेषः

एते पञ्चांशकास्तत्र स्थित्वैवांशैस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥२०६ ॥
द्वाभ्यां द्वाभ्यां शरीरेऽस्मिन् स्वस्वचेष्टां प्रकुर्वते ।
समः सुषीरचक्रस्थस्तौन्दं बर्हिषमावति ॥२०७ ॥

नाडीलताश्रितोऽपानः शिक्यमूले त्रिकोपरि ।
विभज्योच्चारशमलौ पुरः पश्चात् क्षिपत्यधः ॥२०८ ॥
सर्वनाडीः समाश्रित्य व्यानः सर्वत्र सञ्चरन् ।
सदा वितनुते सर्वं नमनोन्नमनादिकम् ॥२०९ ॥
उदानो गलगर्तस्थो व्यानदत्तं रसादिकम् ।
आजिह्वामूलमुत्प्लुत्य गृहीत्वाऽन्तः क्षिपत्यधः ॥२१० ॥
हृत्पद्मकोशपृष्ठस्थे नाडीनालनिरन्तरे ।
स्थित्वा स्थाने बली प्राणो ह्रासैर्विकसनैरपि ॥२११ ॥
यथाक्रमं स्वयं दत्ते भुक्तिमुक्त्योः सृतिं पराम् ।
प्राणादीनामिमाश्चेष्टाः स्थूलाः सूक्ष्मा तु कथ्यते ॥२१२ ॥
प्राणो हृदिस्थस्वांशेन कण्ठस्थोदानमंशतः ।
अन्तराकर्षति बहिस्तदंशोऽस्यांशकं क्रमात् ॥२१३ ॥
उभाभ्यां श्वासरूपाभ्यामंशाभ्यां धार्यते वपुः ।
विवक्षुणाऽऽत्मना नुन्नं मनो रुद्धा गलानिलम् ॥२१४ ॥
सह तेन पतित्वाऽग्नौ जाठरे तत्समुत्थया ।
ज्वालया भेदयत्याशु समानावरणं ततः ॥२१५ ॥
भिन्नावृतौ समे कण्ठवायुना मनसा सह ।
कण्ठोरोमध्यदेशस्थे प्राणोंऽशं स्वं नियच्छति ॥२१६ ॥
श्रुत्यादिप्रकृतिः कार्यो नित्याच्छब्दोऽत्र जायते ।
स्थानं कण्ठोरसोमध्यं करणं तु समोऽनिलः ॥२१७ ॥
मनःप्रयोगो यत्नोऽस्य स्याच्छब्दोत्पत्तिरीदृशी ।
इत्थमुच्चार्यमाणेषु शब्देषु श्वासरोधिषु ॥२१८ ॥
तदर्थं सममच्छिन्नमाकृष्योदानसंयुते ।
मनस्यभ्युत्थिते तस्मिन्नैश्चेष्ट्यं सोढुमक्षमः ॥२१९ ॥
सममध्ये पुनः प्राणः स्वांशेनैव पतत्यसौ ।
तस्माद् विच्छिद्यते तत्र प्राणसङ्घट्टनात् समः ॥२२० ॥
छिन्नधारो भवत्याशु स्वस्थानान्तर्गतश्च सः ।
सद्यस्तत्त्वक् तिरोधत्ते प्राणोदानौ तु पूर्ववत् ॥२२१ ॥
विचेष्टेते तदा ताभ्यां महाञ्छ्वासः प्रजायते ।
भूयो मनःप्रयोगेन शब्दः सम्पद्यते तथा ॥२२२ ॥

ध्वनिभेदाः

कण्ठाकाशगतः कार्यः शब्द एव ध्वनिः स्मृतः ।
नादः श्वासो हकारश्चेत्येवं त्रेधा ध्वनिर्भवेत् ॥२२३ ॥
कण्ठे तु संवृते नादः श्वासः स्याद् विवृते सति ।
मध्यस्थे तु हकारः स्याद् वर्णप्रकृतयश्च ताः ॥२२४ ॥

तज्जातवर्णाः

नादजाः स्वरघोषाः स्युर्हचतुर्था हकारजाः ।
अघोषाः श्वासजास्तत्र श्वासो द्वेधाऽल्पको महान् ॥२२५ ॥
प्रथमाश्च तदन्ये च वर्णा अल्पमहद्भवाः ।

वर्णानां स्थानकरणविवेकः

अचां स्थानमुपश्लेषो यत्रान्याङ्गस्य तन्यते ॥२२६ ॥
तदङ्गं करणं स्थानसमीपे नीयते च यत् ।
यदङ्गं स्पृश्यतेऽङ्गेन हलां स्थानं तदिष्यते ॥२२७ ॥
अङ्गेन स्पृश्यते स्थानं येन तत् करणं हलाम् ।
संहितायामचो नित्यं यत्राव्यञ्जनपूर्वकाः ॥२२८ ॥
भवन्ति तेषां स्थानोक्तौ पूर्वं कण्ठेति संवदेत् ।
अकारोच्चारणे चौष्ठौ हनू नात्युपसंहृतौ ॥२२९ ॥
कार्यौ तु दीर्घप्लुतयोर्न चातिविवृता इमे ।
उपश्लेष्यमिवर्णोक्तौ जिह्वामध्यं तु तालुनि ॥२३० ॥
ओष्ठावुवर्णे दीर्घौ स्त उपश्लेषयुतौ तथा ।
पृथगोष्ठोपसंहारो नार्धमात्रान्तरे भवेत् ॥२३१ ॥
एकमात्रान्तरत्वस्य स्यात् तु सर्वत्र सम्भवे ।
ऋवर्णे ऌति च स्यातामोष्ठौ नात्युपसंहृतौ ॥२३२ ॥
हनू अत्युपसंहार्ये जिह्वाग्रं बर्स्वके भवेत् ।
एकारेऽव्यञ्जने जिह्वाप्रान्तावीषद्युतोष्ठकौ ॥२३३ ॥
करणं तालु तु स्थानमतिश्लिष्टहनूर्ध्वयुक् ।
सव्यञ्जनेऽस्मिन् करणमीषच्छ्लिष्टोष्ठयुग् भवेत् ॥२३४ ॥
जिह्वामध्यं स्थानमतिश्लेषवद्धनुतालुकम् ।
हनू अनतिविश्लेषे ओष्ठौ चात्युपसंहृतौ ॥२३५ ॥
दीर्घौ च भवतस्तत्र त्वोकारोच्चारणे सति ।
अणुस्त्वादावदेदोतोरन्त्ये स त्र्यणुकस्त्विदुत् ॥२३६ ॥
ऐकारौकारयोरादावकारस्त्वर्धमात्रिकः ।
इवर्णोवर्णयोः शेषौ स्यातामध्यर्धमात्रिकौ ॥२३७ ॥
ऐकारौकारावयवेष्वदिदुत्सु यथाक्रमम् ।
अदिदुत्स्थानकरणप्रयत्ना एव नान्यथा ॥२३८ ॥
एदोतोरदिदुत् स्वल्पोऽप्यत्र न श्रूयते पृथक् ।
नातोऽस्ति तेषां धर्मोऽस्य किन्त्वेत्वं त्वोत्वमेव हि ॥२३९ ॥
ऐदौतोराद्यकारस्य करणीभवदोष्ठकः ।
संवृताख्य इति प्राहुर्वर्णक्रमविचक्षणाः ॥२४० ॥

उच्चारणे कवर्गस्य हनूमूलं स्पृशेद् बुधः ।
जिह्वामूलेन चोरुक्तौ जिह्वामध्येन तालु च ॥२४१ ॥
जिह्वाग्रेण टवर्गे तु प्रतिवेष्ट्य शिरः स्पृशेत् ।
जिह्वाग्रतस्तवर्गे च दन्तमूलेष्वधस्तथा ॥२४२ ॥
अधरेणोत्तरोष्टं तु पवर्गोच्चारणे स्पृशेत् ।
जिह्वामध्यस्य पार्श्वाभ्यां तालु योच्चारणे स्पृशेत् ॥२४३ ॥
जिह्वाञ्चलस्य मध्येन दन्तमूलोपरि क्रमात् ।
आसन्नमत्यासन्नं च प्रदेशं रलयोः स्पृशेत् ॥२४४ ॥
अधरोष्ठाग्रभागेन बाह्येनोर्ध्वदतः स्पृशेत् ।
ओष्ठ्यस्वरान्तरस्थे वे तद्भिन्ने त्वान्तरेण चेत् ॥२४५ ॥
जिह्वामूलीयपूर्वाणां हभिन्नानां तथोष्मणाम् ।
कवर्गादिषु यत् स्थानं तदेव स्युर्यथाक्रमम् ॥२४६ ॥
करणानां तु यत् तेषां मध्यं तु विवृतं भवेत् ।
विसर्गस्य च हस्य स्यात् स्थानं च करणं गलः ॥२४७ ॥
उरो हस्योत्तमान्तस्स्थापरत्वे स्यात् तु तद्वयम् ।
वर्गान्त्या नासिकामात्रस्थानका हात् परेऽपरे ॥२४८ ॥
मुखावयवनासिक्या नासिका नस्विकासतः ।

वर्णानां प्रयत्नभेदाः

प्रयत्नाः पञ्चधा ज्ञेया वर्णानां संवृतादयः ॥२४९ ॥
संवृतो विवृतः स्पृष्ट ईषत्स्पृष्टोऽतिपूर्वकः ।
संवृतोऽकारमात्रस्य प्रयत्नः परिकीर्तितः ॥२५० ॥
प्रयत्नो विवृतोऽन्येषां स्वराणामूष्मणामपि ।
स्पर्शेषु स्पृष्टताऽन्तस्स्थास्वीषत्स्पृष्टत्वमीरितम् ॥२५१ ॥
द्वितीयाश्च चतुर्थाश्चाप्यतिस्पृष्टप्रयत्नजाः ।
अतिस्पृष्टे चतुर्थानां न्यूनत्वं किञ्चिदिष्यते ॥२५२ ॥

देवतालक्षणम्

देवता वेदवर्णानां वाय्वग्निक्ष्मेन्दुभानवः ।
यषकारावेदवर्णौ प्रथमा वायुदेवकाः ॥२५३ ॥
आग्नेया ऐदिवर्णौ च द्वितीयाश्च रसावपि ।
उवर्ण ओत् तृतीयाश्च हलौ स्युर्भूमिदेवकाः ॥२५४ ॥
ऋवर्ण औच्चतुर्थाश्च वळौ चान्द्रमसाः स्मृताः ।
ऌकारोत्तमशाः सौर्या नेतरेषां तु देवताः ॥२५५ ॥

जातिलक्षणम्

वर्गप्रथमवर्णाश्च स्वराः स्युर्ब्रह्मजातयः ।
क्षात्रा द्वित्रितुरीयाः स्युर्विशोऽन्तस्स्थोत्तमा अपि ॥२५६ ॥
शूद्रा ऊष्मविसर्गानुस्वाराः स्युरिति निश्चिताः ।

वर्णसंज्ञा

अचः स्वरा व्यञ्जनानि स्पर्शान्तस्स्थोष्मणो हलः ॥२५७ ॥
अघोषघोषवद्वर्गप्रथमाद्युत्तमादयः ।
ह्रस्वदीर्घप्लुता भक्तिकम्परङ्गप्लुता यमः ॥२५८ ॥
विसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीयादयस्तथा ।
अनुस्वारादयश्चैते वर्णसंज्ञा इति स्मृताः ॥२५९ ॥

उदात्तादीनां देवतानियमः

सूर्याग्निचन्द्रवसुधाश्चत्वारश्च क्रमादिह ।
धृतानुदात्तस्वारोच्चस्वराणां देवताः स्मृताः ॥२६० ॥
जातिः
उच्चनीचस्वारधृताः स्वराश्चत्वार एव च ।
ब्रह्मक्षत्रियविट्छूद्रा आसन् जात्या क्रमादिह ॥२६१ ॥

गुणलक्षणम्

सात्त्विकः स्याद् गुणेनोच्चः स्वरितो राजसः स्मृतः ।
द्वौ तामसगुणौ स्यातामनुदात्तधृतावपि ॥२६२ ॥

हस्तस्वरविन्यासलक्षणम्

यः स्वरन्यासकृद् विद्वान् स आसीनस्त्वतन्द्रितः ।
कृत्वा गोकर्णवद्धस्तं दक्षिणं दक्षजानुनि ॥२६३ ॥
क्रमात् स्वरेषु हस्ते च मनो दृष्टिं निवेश्य च ।
यथाशास्त्रं स्वरन्यासमङ्गुष्ठाग्रेण विन्यसेत् ॥२६४ ॥
तदा यद्यागतः पूज्यो गुरुर्वा देवताऽपि वा ।
प्रणम्याथ न्यसेत् तिष्ठन् कृत्वा नाभिसमं करम् ॥२६५ ॥
यदि तैरभ्यनुज्ञातः सोऽभ्यासकरणे सति ।
आसीन एव कुर्वीत स्वरन्यासं यथाविधि ॥२६६ ॥
उदात्तं निर्दिशेन्न्यासे तर्जनीमध्यपर्वणि ।
नीचं कनिष्ठिकादौ च मध्यमामध्यमे धृतम् ॥२६७ ॥
स्वारं चानामिकान्त्ये तु सर्वत्रैवं विनिर्दिशेत् ।
यः स्वरः स्यात् पृथग्भक्तेः स्वरेखास्थानमाप्नुयात् ॥२६८ ॥
स्याद् यत्रोच्च इव स्वारः स्यात् तदूर्ध्वस्थितश्च यः ।

क्रमादनामिकायास्तौ विन्यसेन्मध्यमान्त्ययोः ॥२६९ ॥
आद्यन्त्यांशौ स्वारकम्पे यौ स्यातां स्वारनीचकौ ।
अनामिकान्त्यादिमयोस्तौ न्यसेद् द्वावपि क्रमात् ॥२७० ॥
ततश्चोदात्तकम्पे तु यावुच्चनिहतौ च तौ ।
मध्याद्ययोः प्रदेशिन्याः क्रमात् सन्निर्दिशेदपि ॥२७१ ॥
विरामे व्यञ्जनं यत् तदुच्चारणवशात् क्वचित् ।
स्वरान्तरश्रुतिं सम्यक् स्वतन्त्रमिव चाप्नुयात् ॥२७२ ॥
तथाऽपि तस्य विन्यासे पृथक् स्थानं न निर्दिशेत् ।

स्वरविन्यासफलम्

य एवं स्वरवर्णार्थाञ्छास्त्रदृष्ट्याऽनुचिन्तयन् ॥२७३ ॥
स्वरन्यासक्रमेणैव सह वेदमिमं पठेत् ।
स पूतः सर्ववेदैश्च परं ब्रह्माभिगच्छति ॥२७४ ॥

अङ्गाद्यवस्था

गात्रदैर्घ्यं ध्वनेर्दार्ढ्यं कण्ठाकाशाणुता तथा ।
तिस्रोऽवस्था इमाः शब्दमुच्चैः कुर्वन्ति तत्र तु ॥२७५ ॥
ह्रस्वता या च देहस्य मृदुता च ध्वनेश्च या ।
महत्ता कण्ठखस्यैता नीचैः कुर्वन्ति शब्दकम् ॥२७६ ॥

षड्जादिस्वरनिरूपणम्

नीचात् षड्जर्षभौ जातावुच्चाद् गान्धारमध्यमौ ।
निषादः पञ्चमश्चैव धैवतश्च त्रयः स्वराः ॥२७७ ॥
स्वरितप्रभवास्तेषां पुनस्तत्कारणक्रमः ।
नित्याभिनिहतक्षैप्रा निषादस्वरहेतवः ॥२७८ ॥
हतश्लिष्टावुभौ स्यातां पञ्चमस्वरहेतुकौ ।
तैरोव्यञ्जनवृत्ताभ्यां जायते धैवतस्वरः ॥२७९ ॥
दीर्घह्रस्वानुदात्ताभ्यां जातौ षड्जर्षभावुभौ ।
उदात्तप्रचयाभ्यां तु गान्धारो मध्यमस्तथा ॥२८० ॥
रौति क्वणत्यजा क्रौञ्चो गान्धारं मध्यमं क्रमात् ।
केकारुतसमः षड्ज उक्षा रौत्यृषभस्वरम् ॥२८१ ॥
निषादं बृंहते कुम्भी पिकः कूजति पञ्चमम् ।
हयहेषातुल्यरूपं संविद्याद् धैवतस्वरम् ॥२८२ ॥

उदात्तादिस्वरोत्पत्तिस्थानम्

अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः ।
स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वाङ्गे प्रचयः स्मृतः ॥२८३ ॥

वेदाध्ययनफलम्

अङ्गमात्रादयो धर्माः पूर्वमेवोदिताश्च ये ।
तान् सर्वान् वर्णसारेऽस्मिन् तत्र तत्र प्रयोजयेत् ॥२८४ ॥
एवं सलक्षणं वेदं योऽधीतेऽध्यापयत्यपि ।
न तत् कल्पसहस्रैश्च गदितुं शक्यते फलम् ॥२८५ ॥

वेदमहिमा

वेद एव परो धर्मो वेद एव परं तपः ।
वेद एव परं ब्रह्म सर्वं वेदमयं जगत् ॥२८६ ॥
तस्माच्छ्रेयः परं प्राप्तुं विधिनैव गुरोर्मुखात् ।
अध्येतव्योऽखिलैर्विप्रैरेष धर्मः सनातनः ॥२८७ ॥
धर्मेण य इमां ब्राह्मीं विद्यां शिष्याय बोधयेत् ।
नन्दन्ति देवताः सर्वास्तं विप्रं नाविशेद् भयम् ॥२८८ ॥

अध्ययनरहितदोषः

यो हित्वा ब्राह्मणो वेदानन्यग्रन्थे प्रवर्तते ।
ब्रह्मत्यागी स विज्ञेयः कर्मशूद्र इति स्मृतः ॥२८९ ॥
वेदहीनस्य विप्रस्य सर्वशास्त्रप्रगल्भता ।
वस्त्रहीनस्य देहस्य सर्वभूषणता यथा ॥२९० ॥
यो निराकृतिना विप्रः स जग्धिं कुरुते यदा ।
स विप्रस्तु तदाऽऽप्नोति सुरापानफलं ध्रुवम् ॥२९१ ॥
तदाऽनिराकृतिः सोऽयं लभते पावनं परम् ।
तस्मान्निराकृतेः पापं न कुर्यात् पङ्क्तिभोजनम् ॥२९२ ॥
वेदांश्च श्रोत्रियं ब्रह्म ये के दूष्यन्ति मानवाः ।
ते घोरं नरकं प्राप्य जायन्ते भुवि सूकराः ॥२९३ ॥

साङ्गवेदाध्ययनफलम्

वेदरूपविलसत् परात् परं
ये पठन्ति विधिना द्विजोत्तमाः ।
ते त्रिवर्गमिह चानुभूय तच्-
छाश्वतं पदमवाप्नुयुः परम् ॥२९४ ॥

॥इत्यात्रेयशीक्षामूलं सम्पूर्णम् ॥